

Кыргыздардын уруулук эн тамга белгилери жана алардын маанилери

1.1. Эн тамга белгилери жана алардын аткарган функциясы

Эн тамга белгилери, этностук тарыхты, маданиятты иликтеп үйрөнүүдө тарыхый жазма булактар, жер-суу, урук-уруу, эл аталыштары, элдик оозеки чыгармалардын маалыматтары менен катар негизги булактардын бири болуп эсептелери анык. Чулу таш, аска беттериндеги жазууларда, ж.б. эзелки эстеликтерде чегерилген тамга жана ушул сыяктуу белгилердин этностук тарыхты иликтөөдөгү ролу өтө зор. Кайсыл бир тарыхый маселени изилдөөдө боюнча жазма булактардын таңкыстыгына жана алардын өтө сейрек кездешкен шарттарында эн тамга белгилеринин айрым этностук топтордун келип чыгышын, этностук бешигин, миграциялык таралуу алкагын ж.б. этникалык маанидеги маалыматтарды тактоого көмөк берери ырас. Бул маанилүү тарыхый булак номаддардын (көчмөндөрдүн) миграциялык ареалын, алардын этностук-маданий байланыштарын да чагылдырат. Уруулук бирикмедеги, уруудагы, урук, үй бүлөлүк жана жеке колдонуудагы белги-тамгалар кыргыз жана башка түрк-монгол тилдеринде «тамга» деп аталуу (орусча - «тавро», «клеймо», «печать») менен бирге баалуу тарыхый булак катары кызмат кылат. Байыркы кыргыздар колдонгон бул термин («тамга») орус, түрк-монгол, угро-финн ж.б. элдерге да «тамга» формасында тараган.

Ириде, Евразиянын талаа аймактарында эн тамга белгилери б.з.ч. I миң жылдыктан белгилүү болуп келет. Эң алгачкы эн тамга белгилери Персиядагы Ахеменийлер династиясынын доорунан (б.з.ч. 558-330 жж.) белгилүү. Перстер тамгаларды менчикти аныктаган буюм-тайымдарга басышкан. Изилдөөчүлөрдүн пикирлерине караганда эн тамга белгилери жазуу системасы менен бирге да колдонулган. Ошол эле учурда жазуу маданияты болгондугу тарыхта далилдене элек сарматтар (б.з.ч. IV-I кк.) да эн тамгаларды кеңири колдонгон эң алгачкы уруулук бирикмелерден болушкан. Сарматтарда эн тамгалары уруулук жана үй бүлөлүк жеке менчикти аныктаган функцияларды аткарган. Уруулук байыркы символдорду сакралдуулукту (кол тийбес ыйыктык), менчиктин кол тийбестигин жана көз каранды эместикти чагылдырган белгилерди мамлекеттик, уруулар аралык алакаларда, чарбалык ж.б. багыттагы керектөөлөрдө пайдалануу кыргыз ж.б. түрк-монгол тилдүү элдерде бир кылка тараган эмес. Тагыраак айтканда, эн тамга белгилерин коомдо зарыл болгон керектөөлөрдө максаттуу пайдалануу түрк тилдеринин кыргыз-кыпчак, огуз (түркмөн), тукной-уйгур бутактарында сүйлөгөн элдерге (кыргыздар, кара калпактар, хакастар, алтайлыктар, тувалар, башкырлар, ногойлор, казактар) мүнөздүү

көрүнүш. Башкыр тарыхчысы Р.Г.Кузеев түрк-монгол тилдүү элдерге таандык болгон эн тамгалар дурус деңгээлде иликтене электигине токтолуп, өз алдынча тарыхый булактар катары болочок иликтөөлөрдөгү этногенетикалык маанидеги маанилүү булак катары кызмат өтөрүн жазат (Кузеев 1974, 84-85).

Байыркы түрк урууларынын эн тамга белгилери (Э.Триярский., И.Баски, Будапешт, 1997)

Көчмөн жана жарым көчмөн шартка ыңгайлашкан кыргыз коомундагы эн тамга белгилеринин өзгөчө маанисин этностук аталыштар (этнонимдер) да чагылдырары калетсиз. Мисалы, кош тамга (мунгуш), жагалмай тамга (мунгуш), ача тамга (жору), кайчы тамга (жору), кош бычак (багыш), жогору тамга (кытай), төмөн тамга (кытай), кылыч тамга (басыз), керки тамга (басыз), жаа тамга (азык), ай тамга (саруу), жогору чекти (багыш), төмөн чекти (саяк), үчөк (басыз), үч ок тамга (канды), жогор тон (мундуз), төмөн тон (мундуз), он ок (кушчу) ж.б. Белгилей кетүүчү маселе, кыргыздардагы эн тамганын аталышына байланышкан этнонимдердин басымдуу бөлүгү уруулук ири топтордун (фратриалдык, тайпалык топтор) аталыштары катары маалым. Чарбалык жана аскердик керектөөлөрдөн улам келип чыккан мындай системадагы (дуалдык) жиктелүү байыркы хунну доорунан белгилүү. Хуннулардын оң жана сол канаттар «тардуш», «бугу(г)» деп аталганы даректүү булак «Ши-цзиде» (Кытайдын Хан династиясынын доору, б.з.ч. II-I кк.) баяндалат (Зуев 1960, 108; Краткая история уйгуров 1991, 56). «Тардуш» этнониминин параллели кыргыздын кытай уруусунда «төрдөш», ал эми «бугу(г)» этнониминин параллели кыргыздарда «бугу» (оң канаттагы уруунун аталышы)

формасында кездешет. Бул этнонимдер уруулук аталыштар катары башка элдердин курамында учурабайт.

Н.М.Мартьянов атындагы тарых музейиндеги эн тамгалар чегилген кыргыз жазуу эстеликтери. Минусинск шаары. Новосибирск облусу. Султан Абдракмановдун фотосу. 2003-ж.

Уруулук (урук) эн тамгалар тотем сыяктуу эле уруу-уруктарды, этностук топторду бирин-экинчисинен айырмалоочу атрибуттар катары кызмат кылган этникалык мүнөздөгү маанилүү булак болору ырас (Атаниязов 1990, 13). Н.А.Аристов б.з. V к. байыркы гаогюйларда (теле уруулары) төрт түлүк малга айырмалоочу эн тамга белгилери коюлганын жазат. Кытай жыл баяндарында чагылдырылган бул даректүү маалыматтарда эн тамгалуу малга бөтөн кишилер кол салышпагандыктары өзгөчө белгиленет (Аристов 1894, 285-287). Тамга байыркы көк түрктөрдө да белгилүү болгон. Б.з VII к. Кытайдын чек арасына жакын жашаган огуздар уруулук (үй бүлөлүк) эн тамга белгилерин жылкыга күйгүзүп басышкан. Эн тамга белгилери Саян-Алтайдагы кыргыз жазуу эстеликтеринде (руникалык эстеликтер), аска-таш беттеринде өтө кенен таралган. Эн тамга белгилеринин таралуу ареалы бир кылка жайгашкан эмес. Мындан эн тамга белгилердин таралуусу Кыргыз каганатынын административдик-башкаруу бирдиктеринин аймактарына карата таралгандыгын байкоого болот. Енисейдеги кыргыз жазуу эстеликтери, соңку илимий изилдөөлөр Кыргыз каганатынын негизги аймагы алты баг (область, аймак) административдик-башкаруу бирдиктеринен тургандыгын баяндайт.

Байыркы номаддардын аң-сезиминде менчикке, өзгөчө төрт түлүк малга кол салуу кылмыштын эң жогорку чеги катары кабыл алынып келген. Мал уурдагандар кармалса

сөзсүз өлүм жазасына тартылган. В.В.Радлов алтайлыктар өз жылкыларын ээн-эркин коюп жиберешерин, менчиктеги эн тамгалуу жылкыга кол салуу кулак угуп, көз көрбөгөн кылмыш болорун байкаган (Радлов 1988, 147).

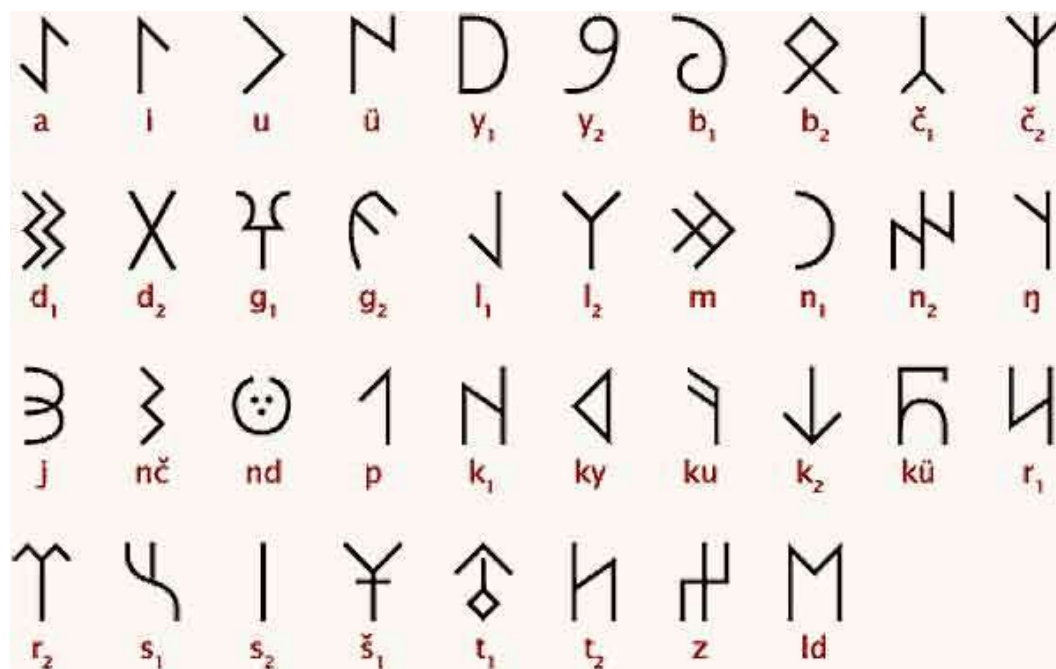

Кызыл шаарындагы (Тува) Алдын Мадыр тарых музейиндеги кыргыз жазуу эстелигиндеги эн тамга белгиси. С.Абдракмановдун фотосу. 2003-ж.

Тамга – мамлекеттик жана уруулук бирикмелер деңгээлиндеги маанилүү иштерде, жалпы уруулук менчиктеги байлыкка, төрт түлүк малга белги коюуда пайдаланылып, көз каранды эместиктин, эркиндиктин, өз алдынчалыктын белгисин аныктап келген. Көчмөндөр көз каранды эместиктин даана атрибуту – жалпы уруулук (сөөк) эн тамгага өтө ыйык нерсе (сакралдуу) катары мамиле жасашкан. Тамга өзүнүн эволюциялык өсүп-өнүгүү жолунда геральдикалык (тамга – герб), диний (тамга – сакралдуу символдор), юридикалык (тамга – «факсимилие» же заттын, ээликтин кимге таандык экендиги), салттык жашоо турмушунда (тамга – орнаменттин элементи) милдеттерди аткарууга өткөн.

Эн тамга белгилерин жана аларды коомдук, дипломатиялык, чарбалык ж.б. иштерде максаттуу пайдалануу эзелки коло доорунан эле белгилүү. Арийне, алардын маанилери жана келип чыгыш принциптери жалпы болгону менен, эн тамгалардын пайда болгон мезгилдерин, толук маани-мазмунун так аныктоо татаалга турары илим чөйрөсүнө маалым (Вайнберг, Новгородова 1976, 66). Айрым илимпоздордун пикирлеринде уруулук эн тамга белгилери коомдук процесстин эволюциялык өнүгүүсүнө байланыштуу жалпы уруулук (урук) менчиктеги тамгадан – жеке менчикти аныктаган белгиге өсүп чыккан.

Коомдук өнүгүүнүн алгачкы стадияларында турган элдерде эн тамгаларды колдонуу ареалы көп кырдуу, көп максаттуу болгон (Симченко 1965, 3).

Орхон-Енисей алфавити

Жогоруда айтылгандардын эң байыркысы уруктун менчигин аныктаган эн тамга белгиси болгон. Арийне, тамга алгач адамзат коомунун тарыхында оболу сыйынган кудайларды жана алардын элестерин аныктаганын окумуштуулар белгилеп жүрүшөт. Мындан сырткары, эн тамга белгилеринин басымдуу бөлүгү урук (уруу) тотемдерин аныктап, түзүлүшү жагынан урук, уруу, уруулук бирикменин өкүлдөрү ыйык эсептешип, сыйынган жан-жаныбарлардын, канаттуу жырткыч куштардын ж.б. элесин чагылдырган. Этнографиялык маалыматтар боюнча тамганын эң байыркы «прототиптери» же негизи катары жөнөкөй геометриялык фигуралар (тегерек, төрт бурчтук, үч бурчтук, бурч), сакралдуу пиктограммалар, канаттуулар, жаныбарлардын, үй буюмдарынын, эмгек куралдарынын, жылкы шаймандарынын элестерин, айрым учурларда алфавиттерди чагылдырган.

Кыргызтаануучу Г.В.Длужневская Тувадагы (Чаа-Хол) эстеликтердеги эн тамгаларга иликтөөлөр жүргүзүп, алардын IX-X кк. енисейлик кыргыздарга таандык экендигин, тамгалардын типтери Кыргыз мамлекетиндеги багтарга («баг» - енисейлик кыргыздардагы административдик-аймактык бөлүнүүлөрдүн аталышы) карата өзгөчөлөнүп, эн тамгалардын формалары узак убакыттар бою өзгөрүүлөргө учурабагандыгын белгилеген (Длужневская 1982, 124-126). Демек, мындан Кыргыз каганатынын аймактарынын өз алдынча тамгалары болгондугун билүүгө болот.

Эн тамга – юридикалык (укуктук) белги катары үй-бүлө, урук, уруу, уруулук бирикменин жетекчисинин бөтөн уруулар, башка уруулук бирикме, мамлекеттер менен ар

тараптуу саясий ж.б. келишимдерди күбөлөндүрүүдө пайдаланылганы ырас. Түпкү атанын эн тамга белгиси кийинки муундагы менчикке ээ болууга укугу бар укум-тукумдарга формасы жагынан өзгөрүүсүз өтүп турган. Бул мисалдардын негизинде урукту түзгөн үй-бүлөлөрдүн, менчиктин бөлүнүп-таралуусуна карата дифференциялашуусун аныктоого болот (Симченко 1965, 3). Евразиянын эзелки коомдорунда (анын ичинде кыргыздарда да) сабаттуулук жазма маданияты менен алектенүү жогорку социалдык топко гана мүнөздүү көрүнүш болгон. Эн тамганы колдонуу жана аны ташка, аскага ж.б. заттарга чегүү өтө жөнөкөй болгондуктан көпчүлүк калк, анын ичинен жазуусу жок уруулар да пайдалана алышкан.

Изилдөөчүлөр эн тамга белгилеринин бизге зарыл болгон «чыныгы ээлерин» аныктоо анын кийинки дифференциялашуусун илимий негиздүү тактоо өтө татаалга турарын жазышат (Ольховский, Яценко 2000, 296). Арийне, биздеги болгон маалыматтар Енисей чөлкөмүндөгү (Түштүк Сибирь жана ага жамаатташ аймактар) байыркы эстелик жазуулар жана алардагы эн тамгалар көөнө кыргыз маданиятынын мурастары экендигин тастыктайт. Эн тамга белгилеринин урук (сөөк) ичиндеги дифференциялашуусун профессор В.Я.Бутанаев хакас эн тамгаларынын негизинде ачып көрсөтөт (караңыз: Бутанаев В.Я. Этническая история хакасов XVII-XVIII вв. –М., 1990. -178с.).

Айрым илимий адабияттарда уруулук бирикмелердин пайда болуусунун натыйжасында эн тамгалар келип чыккан деген пикирлер бар. Кайсы гана уруулук бирикме болбосун, ошол уруулук бирикменин башында эң күч-кубаттуу топтун, уруктун өкүлдөрү турушкан. Зарыл учурда бүткүл уруунун атынан өз эн тамга белгисин коюшкан. Эгерде бул «башкаруучу орун» (кызмат, бийлик орду) мураскорлук бийлик ордуна айланса, анда жаңы бийликке келген башкаруучу өз ата-бабаларынын белгилерин уруулук бирикменин атынан пайдаланууну уланта берген. Ю.Б.Симченконун пикирине караганда, жогорудагы процесс уруудагы же уруулук бирикмедеги «жалпы уруулук эн тамга» жөнүндөгү иллюзиянын пайда болуусуна алып келген.

Чындыгында, көпчүлүк илимий фактыларга негизденгенде уруунун же уруктун өкүлдөрү жетекчинин (уруу аксакалы, каган ж.б.) эн тамга белгисин жалпы жамааттык, эң жогорку белги катары кабыл алышкан эмес (Симченко 1965, 5). Эн тамга белгилери аймактык-административдик бөлүнүүлөрдөгү, саясий-этностук чөйрөдөгү айрым окуяларга, тарыхый процесстерге, уруулардын (урук, урук бирикмелери ж.б.) ички жана тышкы миграциясына байланыштуу өзгөрүп турушу көнүмүш болгон. Айрым эн тамга белгилери маани-маңызы жагынан өзгөчө маанидеги окуяларда, түзүлгөн жагдайларга, шарттарга карата пайдаланылган. Кээ бир булактарда сакралдуу белгилер болгондугу чагылдырылат. Бул өзгөчө сакралдуу белги – тамганын документтеги (келишим,

макулдашуу ж.б. мазмундагы документтер) коюлган уруунун (уруктун) эн тамгасына жанаша бекитилип, бул процесс диний-ритуалдык ырым-жырымдар, каада-салттарды аткаруу менен коштолгон. Кыргыздарга түпкү чыгыш теги өтө жакындыгы аныкталып жаткан сары уйгурларда (сарыг югур ≈ сары угур) Ас тамга, Йаг тамга, Суң тамга ж.б.у.с. эн тамгалар шамандардын кудайларын аныктары маалым. Мисалы, Тамга хан – «шаман кудайы», «жарык берүүчү, жашоо ыйгаруучу хан, аким башкаруучу» дегенди туюнтат (Малов 1957, 111). Белгилей кетчү маселе, сары уйгурлардын бир бөлүгү байыркы шаман динин бүгүнкү күнү да тутунуп келишери маалым.

Эн тамга белгилери коомдо, күнүмдүк жашоодо көп кырдуу функцияны аткарган. Тувалар уруунун эн тамга чегилген койдун же кара малдын чүкө сөөгүн үйүрдү жетектеген серкенин, кочкордун мойнуна атайын тагып коюшчу. Төрт түлүктүн ээлери эн тамга малды ар кандай кокустуктан, ооруудан сактоочу касиетке ээ деп ишенишкен. Тува санжырачылары малга күйгүзүп эн салуу салты соңку учурларда (Совет доору) эле пайда болгондугун эскеришет. Бул маалыматтан эн тамганын магиялык сактоочу функцияны аткарганын байкоого болот. Бул көрүнүштү тувалардын ичинде илимий сапарда болгонубузда да байкадык.

Кийинки категориядагы белгилерге кызматтык же «жасталык белгилер» кирген. Бул эн тамгалар көп кырдуу формаларда кездешип, эң байыркысы «жрец белгиси» - шаман тамгасы болгон жана ал бүгүнкү Чыгыш Сибирдин элдеринде кенен таралганын байкоого болот (Симченко 1965, 35). Маселен, байыркы скифтерге (сак) таандык таштарга чегерилген айрым фрагменталдуу белгилер аскер куралдарын же кол өнөрчүлүк буюмдардын элестерин гана туюнтпастан, символикалык (диний жана мистикалык) белгилерди да аныктайт. Ошондуктан, айрым эн тамга белгилеринин сырын аңдап түшүнүү жөнөкөй эле сүрөттүк белгиден символго карай өткөөл доорду, туура баамдаганда символдон тамгага өнүгүп чыкчу тепкичти чагылдырары калетсиз.

1.2. Эн тамгалар төмөндөгүдөй функцияларды аткарган:

1. Тамга – кайсыл урууга, урукка, этникалык топко таандык экендикти чагылдырат. Эгерде тамга жамааттык мааниге ээ болсо, аны үй-бүлө, урук, уруу, уруулук топтун өкүлдөрү толук пайдалана алышкан. Мындан сырткары, тамга «өздү-өзгөдөн» айырмалоочу функцияны да аткарган.

2. Тамга – менчиктин, ээликтин белгиси. Бул белги аркылуу урууга тиешелүү жер ээлигине, кыймылсыз мүлккө, төрт түлүк малга коюлган. Көпчүлүк учурда уруктар өз тамгаларын пайдаланганы менен, айрым предметтерге (курал-жарак, кымбат баалуу жасалгалар) уруунун эн тамгасын пайдалануу маанилүү деп эсептешкен.

3. Тамга – автордук белги. Тамганын бул функциясы болжолу, өтө кеңири колдонулган. Буюм жасаган устанын же уздун жеке тамгасы (клеймо) чегилген. Айрым учурларда буюм жасоого заказ берген адамдардын да тамгалары чегилүүсү ыктымал болгон. Енисейлик кыргыз усталары өздөрү тарабынан аткарылган вазаларга (кумаралар) тамгаларды чегешкени илимге белгилүү.

4. Тамга – аймакка, жерге ээлик кылууну, жер менчигин аныктайт. Евразиянын мейкиндиктеринде аска, таш беттерине чегилген көп сандаган эн тамга белгилери учурайт. Бул бир канча үй-бүлөнүн же уруулардын белгилүү бир жерге жыйналганын чагылдырышы ыктымал. Арийне, эн тамгалардын бир жердеги жыш кездешүүсү саясий, согуштук окуялар, диний-ритуалдык жыйындар менен да байланышы болуусу толук мүмкүн.

5. Тамга – жеке адамды, инсандыкты аныктаган белги. Мындай шартта жеке тамга инсандын «ким экендигин» тактаган. Көпчүлүк учурда жеке адамдын мөөрү катары пайдаланылган. Аны орто кылымдардагы Чыңгыз-хан жана анын тукумдарынын, Алтын Ордонун хандарынын, Аксак Темир тарабынан чыгарылган акча-тыйындардан (тенге) көрүүгө болот.

6. Тамга – колдоочуну (покровитель) жана баш ийип, моюн сунууну туюнтат. Тамга ээсинин мөөрүн (тамгасын) анын уруксаты менен кол алдындагы баш ийгендер пайдаланышкан. Бул эреже акыркылардын кожоюнга бириотоло баш ийгендиктерин чагылдырган. Ошол эле учурда кожоюн жана тамга «колдоочуга» айланышкан.

7. Тамга – хронологиялык көрсөткүч функциясын аткарат. Чегилген тамга аркылуу башкаруучунун, династиянын башкарган жылдарын, мезгилин, жана алардын жашаган доорун аныктоого болот. Кагаздарда, таш эстеликтердеги чегилген тамгалар аркылуу хронологиялык так маалыматы билүүгө болот.

8. Тамга - сактоочулук, коргой турган функцияны аткарат. Тамгалардын басымдуу көпчүлүгүнүн семантикасы татаал болгону менен ала уруунун (уруктун) символу же тотеми катары да кызмат өтөйт. Тамга үй-бүлөнүн, уруктун, уруунун сакралдуу күчүнүн символу болуп калган. Енисей кыргыздарынын эпитафиялык эстеликтеринин көпчүлүгүнөн ошол сакралдуу тамгаларды көрүүгө болот.

Эн тамга белгилеринин табылып жаткан ареалы абдан кенен. Кытай жыл баяндарында чагылдырылган, бүгүнкү Хакас-Минусин ойдуңунан, Тува, Тоолуу Алтай, Монголия, Кыргызстан, Крым жарым аралы, Венгриянын ж.б. жерлерден табылган аска-таш беттерине чегерилген белгилер, археологиялык казуулардан соң табылган маалыматтар далил боло алары анык. Кыргыз археологдорунун Кочкор өрөөнүнөн жана Алай жергесинен тапкан байыркы кыргыз эстеликтериндеги эн тамгалар да далил боло

алат. Айрым изилдөөчүлөрдүн соңку учурдагы эмгектеринде тамгалардын башатында геометриялык фигуралар (тегерек, төрт бурч, үч бурч ж.б.) же пиктограммалар (нерселердин элестери) жатары айтылат. Ошондуктан, татаал эмес эн тамга белгилердин көпчүлүгүнүн графемалары бир эле учурда пайда болуп, бир нече аймактык, маданий жана хронологиялык жактан байланышпаган социумдарда эмес, социалдык-экономикалык жана экологиялык окшош шарттарда тараган (Ольховский, Яценко 2000, 295-296).

Кыргыз эн тамгалары жазма маалыматтарда алгач ирет кытай жылбаяндарында VII к. тартып эскериле баштайт. Тан династиясынын (VII-X кк.) императордук расмий сарай тарыхчысы Су Мянью, мамлекеттик маанилүү чиновник Ян Шао Фу, ошондой эле Ван Пу жетектеген атайын комиссиялар б.з. 618-804, 804-852 жана 853-907 жж. Кытайга (Тан династиясына) кошуна жашаган уруулар, элдер жана алардын жылкылары, жылкылардын таза кандуулугу, породасы (асылдуулугу) жөнүндөгү маалыматтарды топтошкон, кагаз беттерине түшүрүшкөн. «Танхуйяо» деп аталган бул атайын маалымат жыйнакта көчмөн элдер, уруулар жөнүндө өтө баалуу маалыматтарды камтыган жана 961-жылы толук иштелип, редакцияланып чыккан (караңыз: Зуев Ю.А. Тамги лошадей ... -С.93-135). Эскерте кетчү маселе, байыртадан (б.з.ч. III – б.з. III кк. Хань династиясынын доорунан бери) кытай династиялары жана алардын тарыхнаамачылары жашаган аймагы маалым болгон, ыраак жайгашкан урууларды, элдерди, мамлекеттерди (мисалы, Рим империясы, сасанийлик Иран, кыргыздар, түрктөр, готтор ж.б.) өздөрүнө «салык төлөөчүлөр» катары эсептөөсү кадыресе салт болуп келген. Албетте, кытай тарыхнаамасындагы көз каранды өлкөлөр же элдер жөнүндөгү бул маалыматтар реалдуу турмуштагы чындыктан алыс болгон. Кытайлар өздөрү менен чек ара аркылуу чектешпеген, ыраакта жашаган элдерди да «салык төлөөчүлөр» катары эсептешкени маалым.

Эн тамга белгилери боюнча Тан империясынын аскердик жана чарбалык керектөөлөрүн канааттандыруу үчүн зарыл болгон жылкылардын кайсы элге, урууга таандык экендигин, жылкы тукумунун сапатына ж.б. өзгөчөлүктөрүнө карата атайын адистер баа беришкен. Аталган тарыхый булакта «цзе-гулардын» (кыргыздар) жылкылары гу-ли-гандардын (курукандар) жылкылары менен асылдыгы (породасы) окшош келери баяндалат, кыргыздардын эн тамгасы

формаларда экендиги баяндалат (Зуев 1960, 97, 134). Бүгүнкү саха-якуттардын бабалары болгон курыкандар (кыт. гу-ли-ган) азыркы Байкал көлүнө жамаатташ аймактарды мекендешип, кыргыздарга көз каранды абалда болушкандыгын кытай жыл баяндары,

чыгыш мусулман булактары да («Худуд ал-алам») чагылдырары малым. Курыкан урууларынын айрым бөлүктөрү бүгүнкү саха-якуттардын этностук жүзүн негиздешти. Иликтөөчүлөр тувалардын курамындагы «кыргыз» уруктарынын эн тамгаларынын руникалык жана аска таш беттериндеги тамгалар менен генетикалык жалпылыгы бар экендигин байкашкан (Вайнштейн 1972, 78-79; Щербак 1970, Табл. 1, 41-сүрөт). Белгилей кетчү маселе, кытай жылбаяндары чагылдырган эн тамгалар жана анын вариациялары бүгүнкү кыргыз урууларынын эн тамгаларында сакталып келери илимий негиздүү чындык. Кытай жылбаяндарындагы чагылдырылган кыргыз эн тамгалары менен хакастардын курамындагы «хыргыз» уруктарынын (сөөктөрүнүн), тувалардагы – «кыргыз», башкырлардагы – «кыргыз» уруктарынын эн тамгалары менен этногенетикалык жалпылыктары аныкталды (соңку бетти карап салыштырыңыз:)

1. VII-X кк. Тан династиясынын жыл баяндарында эскерилген кыргыз эн тамгасы (Танхуйяо, Т.Ш.Цзюань –С.1305-1308).

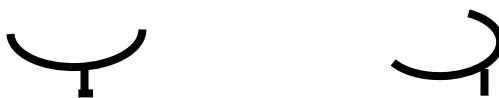
2. Кыргыздын азык (бай күчүк), кушчу урууларынын эн тамга белгилери

3. Хакастардагы «хыргыз» уруусунун (сөөгүнүн) эн тамга белгилери

4. Тувалардын курамындагы «кыргыз» уруусунун эн тамга белгиси

5. Башкырлардын курамындагы «кыргыз» уруусунун эн тамга белгилери

6. Жалпы кыргыз эн тамга белгиси (Н.Г.Маллицкийдин маалыматы боюнча. XIX к.)

7. Минуса ойдуңунан (Хакасия) табылган кыргыздарга таандык идиштердеги эн тамгалар

Кыргыз эн тамгалары жөнүндө азыркы Тува аймагындагы кыргыздарга таандык рун сымал жазуу эстеликтеринде да маалымат берилет: «...Эр атым Йол Апа бен (мен)... Ашнук(ы) атларым эшинтим. Бага бен (мен) эр. Алты йүз (жүз) тамка ат...». Хемчик дарыясы, Чыргагы: Е. 41, М-34 (Памятники древнетюркской письменности Тувы, -Вып. I-III, 14-15).

Эн тамгалары жөнүндө араб графикалуу булактарда да маалыматтар кездешет. Махмуд Кашгари «Дивану лугат ит-түрктө» (XI к.) огуз уруулары жөнүндө төмөндөгүдөй жазат: «...огуздар – түрктөрдүн бир уруусу (кабиласи). Алар түркмөндөр. Алар 22 уруудан куралышкан. Ар бир уруктун (уруу) кескин айырмаланган белгилери – эн тамгалары бар. Бул белгилер боюнча төрт түлүк малды айырмалашып, ээсин ушул белгилерге карата таанып билишет». Автор ушул эмгегинде огуз-түркмөн урууларынын эн тамгаларынын элестери түшүрүлгөн баалуу маалыматты берет (Махмуд Кашгари Т. I, 89-90). Рашид ад-Дин «Жами ат-Таварихте» (Тарыхтар жыйнагы) огуз-түркмөн уруулары жана алардын генеалогиясы, эн тамга белгилери, сыйынуучу онгону, жалпы жыйында таратылуучу ритуалдык буканын жилик-мүчөлөрү жөнүндө өтө баалуу маалыматты берет (Рашид ад-Дин, Т I. Кн. I, 88-90). Рашид ад-Дин (XIV к.) легендарлуу Огуз-каган жана анын мураскорлорунун тушундагы менчик жана эн тамга белгилери жөнүндө төмөнкү маалыматты жазган: «Огуз-кагандын айткан осуяты менен такка отурган Күн-хан руханий жетекчи Иркыл Кожонун кеңеши менен мамлекеттик башкарууда (башкаруу системасында) реформаларды жүргүздү. Иркыл Кожо «атаңар көз жумгандан соң, силерден (алты уулдан) төрттөн (баары 16) ай мончок наристелер төрөлдү; кийинчерээк алар бой жеткен чакта чоң атасы жыйнаган мал-мүлктү, эл-жерди талаш-тартыш кыла башташат; ошондуктан, ар биринин аты, теги, ураны өз алдынча жазылып, ар кимисине буйрукту, казына байлыгын, төрт түлүк малын ажырата таануу үчүн белги же эн тамга ыйгарылсын; мамлекеттин бирдигин жана аны бекемдөө үчүн ушул иштер аткарылды» - деп айтты (Бернштам 1935, 36-37).

Кыргыз жазуу эстелиги жана анын алдындагы эн тамга белгиси. Алдын Мадыр музейи. Кызыл шары. Тува. С.Абдыракмановдун фотосу. 2003-ж.

Түрк-монгол тилдүү элдердин уруулук эн тамгалары жөнүндө Н.А.Аристов, В.В.Радлов, Д.Н.Соколов, В.В.Бартольд, Р.Г.Кузеев, Р.К.Керейтов, Н.А.Баскаков, Г.Н.Лебедева, С.И.Вайнштейн, В.Я.Бутанаев, С.Аттокуров, О.К.Каратаев ж.б. эмгектерин белгилей кетүү зарыл. Н.А.Аристовдун эмгектеринде тамгаларды иликтеп үйрөнүү методикасы (усулу) боюнча үлкөн прогресс ишке ашырылган. Автор эн тамга белгилерин өтө кунт коюу менен изилдеп, жеке менчик жана уруулук (урук) эн тамгалардын айырмачылыктарын аныктаган. Ал эми көп сандуу мүчөлөрдөн турган уруктан (топтон) жеке менчик үй-бүлө бөлүнүп чыккандан соң, эн тамгалардын формаларындагы айрым өзгөрүүлөр келип чыгарын белгилөө менен жазат. Автор түрк урууларынын эн тамгалары эң алгач уруулук кудайды же сактоочуну (покровитель рода, племени) түшүндүрөрүн белгилейт. Коомдук-социалдык мамилелердин алга карай жылышы менен тамга жөнөкөй менчикти аныктаган эн тамгага айланган деген пикирин айткан (Аристов 1894, -Вып. III-IV.-С. 286). Түрколог Г.Рамстедт тарабынан кагаз бетине түшүрүлүп алынган (эстампаж) байыркы кыргыздарга таандык Сужа жазуусунда (Монголия, Сужи-Давань аймагы. VIII-IX кк.) бүркүт же жоруну туюнткан жырткыч куштун элеси бар. Рун сымал жазуулар чегерилген таштардагы белги-тамгалар өзгөчө бир маанини туюнтуп, көчмөн уруулардын символдорун түшүндүрөрү калетсиз.

1.3. Эн тамгалар кайдан келип чыккан... ?

Соңку жылдардагы илимдеги маанилүү маселе, эн тамга белгилеринин кайдан чыккандыгын тактоодо турат. Бул маселеде Н.А.Аристов байыркы рун сымал алфавиттер түрк эн тамгаларынын негизинде калыптанган деген эң алгачкы гипотезаны айткан. Ал байыркы рун сымал жазуулардагы отуз сегиз алфавиттин жыйырма тогузунун түрк урууларынын (элдеринин) эн тамгалары менен окшош экендигин жазат (Кузеев 1974, 83-86). Арийне, бул жүйөлүү илимий пикир басмадан жарык көргөн эмес. Н.Г.Маллицкий бул маселени кайрадан көтөрүп чыгып, макала катары жарыялаганы белгилүү. Автор казактардын уруулук эн тамгаларын байыркы алфавитке салыштырып чыккан. Бирок изилдөөчүнүн салыштыруусу колдогу маалыматтардын жетишсиздигинен улам ийгиликсиз болуп калган (Кузеев 1974, 85-86). П.Мелиоранский Н.А.Аристовдун көз карашына макул болгону менен, эн тамга белгилеринин айрымдары Орхон-Енисей алфавитинин негизи болуп калган деген оюн айткан (Батманов 1959, 17). Бул пикир соңку мезгилде С.В.Киселев тарабынан сынга алынганы менен илим чөйрөсүндө жүйөлүү кызыгууну жаратат. Анткени, рун сымал алфавиттин жарымына жакынын чыгыш теги арамей жазуусунун алфавитине эмес, Борбордук Азиянын аймактарына таандык деген О.Доннер жана В.Томсендердин пикирин колдойт (караңыз: Каратаев О.К. Кыргыздардын теги, таралуу ареалы, этностук-маданий алакалары. –Б.: 2013. 155-189 беттер). Мындан сырткары, сибирьтаануучу С.В.Киселев жазуунун келип чыгышында сырткы жана ички факторлор бирдей мааниге ээ экендигине токтолот. «Жазууга чейинки» белгилердин (тамгалар) Орхон-Енисей алфавиттери менен өтө окшоштугу аларды этногенетикалык жактан бир катарга койот. Орхон жазуусунун келип чыгышында ички жана сырткы факторлор бирдей экендигин белгилөө зарыл (Киселев 1951, 285; Батманов 1959, 17). Евразиянын байыркы коомдору жашаган шартта сабаттуулук жана жазуу өнөрү социалдык теги жогорку катмарларга таандык болгон, ал эми эн тамга белгилерин коомдун бардык мүчөлөрү пайдаланууга акылуу болушкан; бул шарттар маалыматтарды сактоонун белгилик (жазууга чейинки белгилер) системасынын «сакталып» туруусун камсыз кылган; белгилик жана алфавиттик системанын бир мезгилде жашап туруусунун шарттарында эн тамга жана алфавиттин өз ара бирин-бири толукташы чындыкка жакын. Казак изилдөөчүсү А.Аманжолов эн тамгаларды идеограмма жана логограмма катары карайт. Эгер бул пикирдин төгүн эместиги аныкталса, анда Орхон-Енисейдеги рун жазууларынын башатында арамей жазуусу жана анын кечки модификациясы эмес, өтө байыркы логографиялык-уңгу жазуусу жатат (Кузеев 1974, 86). О.Доннер жана В.Томсендердин илимий тыянактарына саресеп салсак, Орхон-Енисей жазууларындагы

алфавиттин басымдуу бөлүгү эн тамгалардан келип чыккан деген Н.А.Аристовдун айткан пикири негиздүү деген тыянакка келүүгө болот (Аристов 1894, -Вып. III-IV.-С. 284-286).

Енисей чөлкөмүндөгү эстеликтердеги эн тамга белгилери	Кыргыз урууларынын эн тамга белгилери

 E 12, E 19

 Ай тамга (саруу)

 E 14

 Кара саадак (кесек)

 E 82

 Жагалмай тамга (мунгуш)

 E 90

 Алакчын (саруу)

 E 127

 Каңды тамга

 E 89

 Алакчын тамга

 E 137

 Кыргыз тамга

 E 93

 Куу сөөк (моңолдор)

 E 41, E 65

 Азык тамга

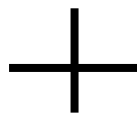
E 107

Бугу тамга

E 8

Кыпчак тамга

E 95

Адигине тамга

E 111 – E 117

Багыш тамга

E 111 – E 117

Баарын тамга

E 24

Адигине тамга

E 91

Колпоч тамга (саруу)

E 91

Моңолдор тамга

E 91

Ай тамга (солто)

E 88

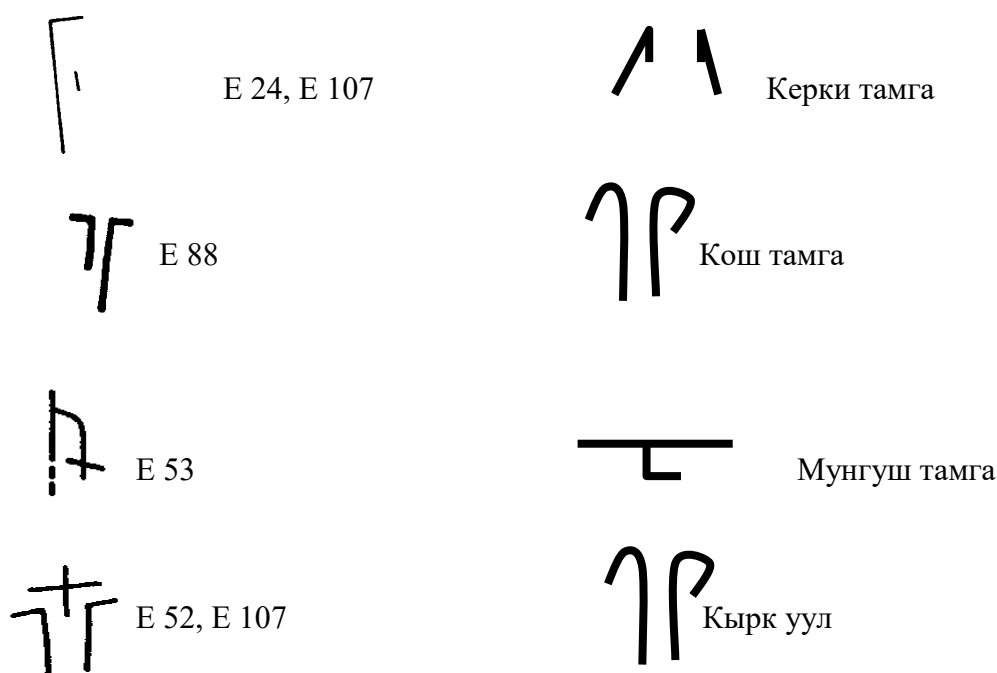
Куу сөөк(моғолдор)

E 123 – E 126

Жагалмай тамга

Жогоруда илимге сунуш этилип жаткан фактылар көрүнүктүү илимпоздор В.Томсен, В.В.Радлов, С.Е.Малов, С.И.Вайнштейн. Л.П.Потапов, Ө.Караев, В.Я.Бутанаев ж.б. Енисей чөлкөмүндөгү жазуулар кыргыздарга таандык деген илимий негиздүү далилдерин бекемдей алат. С.Е.Малов 1944-ж. Кыргыз Илимдер Академиясынын Тил, адабият жана тарых институтунда Енисейдеги байыркы рун сымал жазуулар кыргыздарга таандык деген илимий негиздүү далилин айтса, ошол эле институттун кызматкерлеринин каршы болгондуктарын өкүнүү менен эскерет (караңыз: Малов 1952, 6).

Бүгүнкү хакас эн тамгалары жөнүндө В.Я.Бутанаев мындай деп жазат: «Хакас тамгалары таш беттерине, бейиттерге, рун жазма эстеликтеринде чегерилген кыргыз белгилеринин мураскорлору катары кароого болот» (Бутанаев 1990, 92). Байыркы кыргыз эн тамгалары кыргыз маданиятынын мураскорлору болуп калышканы хакас, тува, алтайлыктар, шор ж.б. бүгүнкү күнгө чейин колдонулуп келе жатат. С.И.Вайнштейндин белгилөөсүндө XIX жана XX баш чендериндеги тува эн тамгалары бул аймактарды байыркы мезгилдерде байырлаган уруулардын (элдердин) эн тамгалары менен жалпылыгы бар (Вайнштейн 1972, 78-79). Маселен, XIX- XXкк. тувалардагы «кыргыз» уругунун кенен таралган эки түрдүү эн тамгасы болгон:

Бул эн тамгалар Енисей кыргыздарына таандык эстеликтердеги тамгалар менен толук дал келет. Тувадагы археологиялык жазуулардан соң табылган чүкөлөргө

чегерилген эн тамгалар иликтөөчүлөрдүн белгилөөсүндө тувалыктардын «кыргыз» уругунун эн тамгасы (кошкар тамга) менен формасы бирдей (Самбу Иргит 1978, 69). Мындан сырткары, биздин пикирибизде байыркы жалпы кыргыз эн тамгасынын

параллелдери хакас, тува, башкырлардын курамындагы «кыргыз» деп аталган уруулардын эн тамгалары менен толук дал келери аныкталды. Бул пикир VII-VIII кк. кытай (Тан) жыл баяндарындагы маалыматтар менен да бекемделет.

Байыркы бабаларыбыз эн тамга белгилеринин айрымдары менен алфавиттин катарын толуктап (жалпысы 38 алфавит), ошол эле учурда кыргыз тилинин керектөөлөрүн толук канааттандырган алфавиттик системадан зарыл болгон эн тамга белгилерин алып турушкандыктары чындыкка жакын. Бул жүйөлүү илимий пикирди XIX к. Н.А.Аристов алгач ирет айткандыгына жогоруда кайрылып кеткенбиз (Аристов 1894, -Вып. № III-IV, 286). Илимий адабияттарда «рун сымал» деген ат менен кирип калган жазууну пайдаланып, өнүктүрүп, аны тамга менен бирге таш бетине түшүрүү жогорку чеберчиликти, сабаттуулукту талап кылган. Жогорудагы фактылар Енисей чөлкөмүндөгү (Хакасия, Тува, Тоолуу Алтай, Краснояр крайы) руникалык жазуулар ж.б. аска-таш беттериндеги чегерилген тамгалар, маданий эстеликтер кыргыздарга таандык экендигин тастыктады деген тыянакка келүүгө болот.

1.4. Айрым уруулук эн тамга белгилеринин маанилери, табылган жерлери, параллелдери

Кыргыздар өздөрүнүн таанып-билүүсүн, жаратылыштагы жана коомдогу кубулуштарды туя билүүсүн түркүн оюу-саймаларда, шырдак, килем ж.б.у.с. буюмдардагы белги-орнаменттерде чагылдырып келет. Мындан сырткары, кыргыздардын жаратылыш жана жалпы дүйнөлүк маданияттын дөөлөттөрү менен тыгыз байланышын аска-таш, рун сымал жазуулар чегилген байыркы кыргыз эстеликтериндеги белги-тамгалар далидей алары анык. Кыргыз эн тамга белгилери эзелки мезгилден белгилүү бир бүтүн маанини, адамдар менен жаратылыштын, диний ритуалдык түшүнүктөрдүн ортосундагы өз ара байланыштарды аныктаган. С.В.Иванов: «диний-ритуалдык идеялардын таасири астында жаралган образдар өздөрүнүн ачык-айкын маанилүүгү менен айырмаланышып, реалдуу турмушка жана жаратылышка жакындыгы менен айырмаланат» - деп жазат. Кыргыздарга теги өтө жакындыгы аныкталып жаткан сары уйгурларда (сарыг

югур~сары угур) Ас тамга, Йаг тамга, Суң тамга ж.б.у.с. эн тамгалар шамандардын кудайларын аныктары маалым. Мисалы, Тамга хан – «шаман кудайы», «жарык берүүчү, жашоо ыйгаруучу хан, аким, башкаруучу» дегенди туюнтат (Малов 1957,111).

Орто кылымдардагы орнаменталдык жана декоративдик искусство образ-символдорду жаратат. Бул геометриялык жана өсүмдүк сүрөттөрү «магиялык, символикалык, геральдикалык ж.б. фигураларды поэтикалык каймана формасында аңдап-түшүндүргөн» (Архаров, Ремпель 1971, 27). Канаттуулар менен жаныбарлардын реалдуу жана фантастикалуу образдары мифология, эпос жана таанып-билүүнүн белгилүү бир системасы менен байланышкан (Кызласов, Король 1990, 4). Орто Азиянын искусствосун иликтеген окумуштуу Л.И.Ремпель IX-X кк. искусстводо биринчи планга байыркы мифологиянын калдыктары менен катар, маңыз-мазмуну таптакыр өзгөрүүгө учураган сүрөттөөчү, фольклор, ата-бабалардын культу жана анимизм, космогония жана ошол доордун философиялык окуусу чыккандыгын белгилеген (Ремпель 1978, 28). Орнаменттеги, байыркы поэзиядагы ж.б. мифологиялык образдар ошол коомдун ар бир мүчөсүнө түшүнүктүү болгон. Ар бир образ терең мани-маңызга толтурулуп, жөн гана кандайдыр бир белгини түшүндүрбөстөн, конкреттүү бир маанини аныктаган.

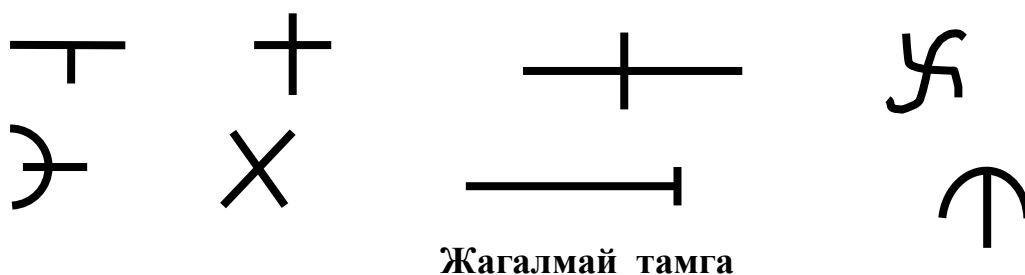
Образдын символго өтүүсү анын терең маанисин чагылдырат. Шарттуу болгондугуна карабастан, белгилүү бир символдун мааниси адамдардын ошол белгилүү бир доорлордогу дүйнө жана курчап турган айлана-чөйрөсү менен болгон мамилесин чагылдырган. Орто кылымдардагы орнаменттин фантастикалык мазмуну, терең символизм анын фольклор менен терең байланышын айкындайт. Фольклордук искусстводогу образдар (кайра жаралуу, көркөм) элдин жалпы чарбалык иш-аракети менен байланышкан (Пропп 1976, 26-27).

Эн тамгалардын келип чыгышы элдин байыртадан өнүгүп келген маданияты, жашоо образы, чарбалык негизи, жаратылыш шартына ыңгайланышуусу, диний түшүнүктөрү менен байланышкан. Кыргыз эн тамгаларынын айрымдарынын элестери кийиз, шырдак, килем ж.б. жасалгаларда чагылдырылат. Мисалы, Жалал-Абад облусунун көпчүлүк аймактарында орнаменттик мотивдер өз алдынча аталышка ээ. Аларды бир нече топко бөлүүгө болот. Алардын бири жаныбарлар дүйнөсү менен байланышкан: кочкор мүйүз, сыңар мүйүз, туура мүйүз, кош мүйүз, омуртка, куш канат, карга канат, чымын канат, каркыра, карга тырмак, жагалмай, ит таман, ит куйрук ж.б. Экинчи топ чарбалык буюмдардын аталыштарына байланыштуу келип чыккан: табак оюу, чөмүч баш, казан кулак, комуз тил, бычак учу, күзгү ж.б. (Махова Е.И. Узорная циновка // ТКАЭЭ, Т. V. 31-37).

Орнаменттик чыгармачылык искусствонун башка тармактары сыяктуу эле элдин тарыхый калыптануусу жана анын маданияты, аталган элдин этникалык спецификалык белгилеринин өнүгүүсүн, анын тарыхый доордогу өнүгүп, калыптануу этаптарын чагылдырат (Жданко 1955, 66). Орнаментти (эн тамга белгилерин) тарыхый булак катары иликтөө, тигил же бул элдин келип чыгышын, анын экономикалык өнүгүү деңгээлин чагылдырат. Искусствотаануучу В.Чепелев элдик узорлорду «образдуу тарых» деп атаган: «өткөн доорлордун образдуу тили – тарыхый документтердеги жазуу тилинин мааниси менен барабар» - деп жазат (Чепелев В. Киргизское народное изобразительное искусство //Искусство. 1939, -№5, 36). Кыргыздын улуттук узорлорун иликтеген С.В.Иванов белгилердин калыптануусунда байыркы жана алардын ата-бабаларынын башка элдер менен болгон тарыхый этаптардагы алакаларын чагылдырына токтолот (Иванов С.В. ТКАЭЭ, Т.Ш, 64).

Енисей кыргыздарынын орнаменттеринде «солярдуу» (күн) өсүмдүктөр, геометриялык, зооморфтук белгилер үстөмдүк кылган. Бул жогоруда кайрылып кеткен уруулук эн тамга белгилеринде да чагылдырылат. VI-XI кк. кыргыз искусствосу Л.А.Евтюхова, С.В.Киселев (1939, №4), С.В.Киселев (1949, 9), С.И.Вайнштейн (1974, 1990) ж.б. изилдөөчүлөрдүн эмгектеринде чагылдырылган.

Кыргыз уруулук эн тамгаларында учуп бара жаткан кушту элестеткен эн тамга белгилери бир топ санда учурайт; ошону менен бирге «жагалмай тамга» кыргыздын бугу, мунгуш, сары багыш, баргы, моңолдор, сарттар, черик урууларында эн тамга белгилери катары чагылдырылат. Эн тамга белгилеринин вариациялары түрдүү формада болгону менен баштапкы бир маанини туюнтат:

Бугу

Сары багыш

Черик

Моңолдор (жагалмай тамга)

Сарттар тамга (адигине)

Баргы (жагалмай тамга)

Мунгуш (жагалмай тамга)

Кара багыш тамга

Куштардын элестери чегерилген Таштыктагы табылгалар чыгыш теги боюнча Тагар мезгилине таандык. А.П.Окладников түрк-монгол элдеринин көпчүлүк чыгармаларында бүркүттүн образы жөнүндө: «бакты-таалайдын жана молчулуктун жышааны катары, мал менен кесипчилик кылган коомдун эң жогорку колдоочусу катары ыйык асмандын ээси болуп саналат» - деп жазат.

Айрым археологиялык табылгалардагы чегерилген элестерге караганда бүркүттүн бул образы байыркы коло доорунан эле белгилүү болгон («Манас». Энциклопедия, Т. I, 85). Адамдын жана жаш балдардын колдоочусу, сактоочусу болгон Умай-энеге түрк тилдүү элдер эзелтеден сыйынып келишет (У~май~жагал~май~жагалмай тамга). Умай молчулуктун да культу болгон. Изилдөөчүлөрдүн пикиринде бул кудайдын аты фарси тилинен келип кирип, ал тилде «дүйнөлүк дарактын жашоочусу» катары сүрөттөлөт (Абрамзон 1990, 288). Саян-Алтайдын элдеринде жана кыргыздарда бул кудайдын канаттуу келбети унутулуп калган, бирок бул кудай асмандан түшөрүн билишкен (Боргояков 1979, 150; 1980). Көпчүлүк байыркы элдерде канаттуу жырткыч куштар адамдардын түпкү бабалары болгон деген түшүнүк болгон. Куш шамандардын түшүнүгүндө адамдар менен Көк Теңирдин ортосундагы бириктирүүчү звенодогу канаттуу аргымакты да чагылдырган.. Хакас мифологиясында (Сибирдин башка элдери

сыяктуу эле) өрдөк жана каз жерди, андагы жашоону жаратканы баяндалат (Боргояков 1979, 149). Бугунун жана жылкынын образдары космогониялык түшүнүктөр менен байланышкан. Байыркы адамдардын түшүнүгүндө жылкы солярдуу культ (күн кудайы) менен тыгыз байланышты туюнткан. Сибирь элдеринин дүйнө таануусундагы өзгөчөлүгү – байыркы космогониялык түшүнүктөргө кирген күндүн культу бугунун (багыш) образы менен терең байланышта болушунда турат.

Түрдүү формадагы свастикалар скиф мезгилинен эле белгилүү. Свастика – («сегнеровое колесо») индоиран мифологиясынын сюжети болуу менен Борбордук Азиянын тарыхый эстеликтеринде свастика менен бирге жылкылардын элестери түшүрүлгөн. Бул жерде свастика «түбөлүктүүлүк жана чексиздик» символун туюнтканы менен, ал өзү күндүн символун аныктап, солярдык тегерек форманын ичине элеси түшүрүлгөн. «Чачта (азыркы Ташкент аймагы) жашаган түрктөр каучиндерден свастика сымал белгилерди кабыл алышып, эн тамгаларынын жанына белги катары коюшкан, муну менен өздөрүнүн күн кудайына сыйынышарын, жогорку бийликке ээ экендиктерин далилдешкен» (Малтаев 1998, 18-19). Байыркы адамдардын түшүнүгүндө күн жана от, жарыктык жана жылуулуктун, жалпы эле жашоонун булагы болгон. Бул эн тамгалардын аналогдору Хакас-Минусин ойдуңундагы байыркы кыргыздарга таандык эстеликтерден кезиктирүүгө болот.

Бөрү (адигине) уруусунун эн тамгалары (төмөндөгү 1, 2 белгилер). Бөрү – эзелтеден кыргыздар гана эмес, түрк-монгол тилдүү элдер дээрлик сыйынган жырткыч жаныбар болгон.

Көөкөр тамга (саруу), кашка тамга (саруу). «Кочкор мүйүз» мотиви бурят жана монгол орнаменттеринде бакубат жашоонун, өнүгүп-өсүүнүн символу болгон. Бул символ малдын башынын санынын көбөйүшүнүн таасирин тийгизген. Бул эн тамганын параллелдери XIX к. баш чендериндеги кудин буряттарында бар экендиги такталган.

Ай тамга – саруу, солто урууларынын эн тамгалары:

Керки тамга – басыз (керки тамга), саяк (керки тамга) урууларынын эн тамгалары:

Кылыч тамга – басыз (кылыч тамга), жедигер урууларынын эн тамгалары;

Тата (солто) тамга;

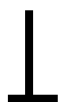

Кайчы тамга (чекир саяк)

Баркы (саруу тамга)

Наалы тамга

Балка (күркүрөө) тамга

Сарттар (адигине) тамга

Багыш тамга

Азык тамга

Дөөлөс тамга

Жогорудагы «наалы тамга» эн тамга белгисине токтолуп кетсек болот: Наалы эже генеалогиялык баяндарда (санжыралык маалыматтар) Ак уулдун Адигине жана Тагай деген уулдарынан кийинки кызы экендиги айтылат. Геноним. Айрым информаторлор мунгуш жана моңолдор урууларынын тегин Наалы эжеден таратып жүрүшөт. Наал < 1. ар. «така»; 2. ир. «тагдырга таарынуу», «кайгы-капа тартуу» (Юдахин, 549). Монгол тилинде «нал» - кызыл асыл таш, рубин маанисин аныктайт (Монгол орос толь 1957, 260). Биздин пикирде, генонимдин монгол тилиндеги маанисиндеги чечмелениши сөздүн так туюнтмасын чагылдырат. Буряттарда ламаизмди (буддизмдин бир агымы) кабыл алуудан баш тартып, шаман динин жогору тутуп, жер пана издеп түндүк тарапка качкан эки кыз жөнүндө уламыштар бар. Онгон (касиеттүү сыйынуучу нерсе, зат, жаныбар) «хори

кыздарынын бири Зулатан авгай (Зулатан таэже)» же «Наал (Нала) хатан эзы» деп аталышкан. Буряттар айтылуу «Нал хатан эзин» - күн кудайынын эпитети катары түшүнүшөт жана ага сыйынышат (Галданова 1992, 20). Генонимдин адегендеги мааниси анын Борбордук Азиянын байыркы түрк-монгол этностук-маданий чөйрөсү, шаман дини менен байланышын тастыктайт десе болот. Анткени, геноним бир эле учурда (кызыл) түстүү, сыйынган объектине, күн кудайынын эпитетин чагылдырат. Мындан сырткары, кыргыз этнонимиясындагы Наалы эже, Чолпон уулу, Зуура эже ж.б. генонимдер адамзат коому басып өткөн эзелки энелик доордон (матриархат) да кабар берет.

Кыргыз эн тамга белгилеринин Хакас-Минусин ойдуңунун эң байыркы этникалык чөйрөсү менен байланышын Таштык маданиятынын орнаменттери, оймо-чиймелери, аска-таш беттериндеги белгилер да аныктай алары чындык (Каратаев 1999, 23-25). Бул белгилердин айрымдары байыркы диний-мифологиялык түшүнүктөрдү чагылдырат.

Мындан сырткары, Хакас-Минусин ойдуңунан байыркы кыргыздарга таандык эстеликтерден археологиялык казуулардан

соң табылган идиш-аяктардагы (Көпөн, Уйбаттагы ж.б. табылгалар) эн тамга белгилери да жогорудагы биздин ойду бекемдейт. VI-X кк. таандык кыргыз эстеликтериндеги эн тамга белгилеринин бүгүнкү кыргыз уруулук эн тамга белгилери менен толук дал келгендиги далилденди. Бул фактылар байыркы кыргыздардын жазма маданияты менен катар, жогорку деңгээлде өнүккөн кол өнөрчүлүгүнөн, дүйнө таанымынан да маалымат берери талашсыз. Далилдүү маалымат катары үч катмардагы маданияттын, археологиялык казуулардан соңку табылгалардагы, жердин үстүнкү бетиндеги эпитафиялык ж.б. жазуу эстеликтериндеги, бийиктиктердеги аска-таштарга чегерилген эн тамга белгилериндеги жалпы этногенетикалык жалпылыктарды келтирүүгө болот.

Хакас-Минусин ойдуңундагы кыргыздардын эстеликтериндеги археологиялык казуулардан соң табылган идиш-аяктардагы эн тамга белгилери (VI-X кк.) да алардын кыргыздарга таандык экендигин тастыктайт. Муну төмөнкү маалыматтар да далилдейт: Тибетке расмий сапар менен барган кыргыз элчиси кыргыздын атактуу «болчар» (болшар) уругунан чыккандыгы маалым. VI-IX кк. кыргыздардын этностук курамына руникалык таш жана аска беттериндеги жазуу эстеликтеринде баяндалган «ач» аттуу эл кирген (Савинов 1984, 78). «...VII-IX кк. Кара-Июс дарыясынан Енисейге, Уйбат дарыясынан Койбал чөлүнө чейинки аймактарды кыргыздын «ач» аттуу уруусу мекендегенин таш бетиндеги жазуулар ырастайт» (Евтюхова 1948, 5). Ошону менен бирге, бул жазуу эстеликтеринде «ач» жана «болчарлар» менен бирге кыргыздын «ли» аттуу уруусу да

эскерилет. Н.А.Сердобов бир катар иликтөөлөрдүн соңунда, VI-VIII кк. Июс жана Уйбат дарыяларынын ортолугундагы жерлерде кыргыздын «ач» аттуу уруусу мекендеген деген С.В.Киселевдун көз карашын колдогон (Сердобов 1971, 88). 1924-жылы Уйбаттан табылган кыргыздарга таандык күмүш идиште: «...алтын..., ач элинин белеги...» деген маалымат бар (Евтюхова 1948, 33). С.Е.Малов бул жазууну «...алты он ашагы ачын» же «ач элинен алтымыш түр тамак» маанисинде чечмелеп окуп чыккан. Автор «ач» эли Енисей кыргыздарынын бир бутагы болгон деп эсептейт (Малов 1952, 15). Профессор Д.Г.Савинов «ач» эли VII-IX кк. кыргыздардын этностук курамынын өзөгүн түзгөн деген пикирди жазат (Савинов 1984, 77-78).

Табылган жерлери:

Кыргыз урууларынын эн тамга параллелдери:

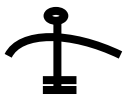
1. Койбалы (Хакасия)		Кош тамга (мунгуш)	
2. ст. Минусинск.		Кыпчак тамга	
I. Ташеба.		Ай тамга (саруу)	
1. Уйбаттагы чаатас Капчалы I.		Ай тамга (солто)	
2. Уйбаттагы чаатас Капчалы I.		Босого тамга (саруу)	
1. Тес		Азык тамга	
Абакан чаатасы		Бөрү тамга	
			

1. Джесос

Агынай тамга (саруу)

Михайловскийдеги бейит-
тен табылган тамга

Жагалмай тамга (саруу)

1. Тес

1. Көөкөр (саруу)

Уйбаттагы чаатас
Капчалы I.

Төгөрөк тамга (багыш)

Көпендер (Хакасия)

Жагалмай тамга (черик)

Уйбат Чаатасында (Аскиз аймагы, Хакасия) табылган тамгалар жана алардын кыргыз энтамга белгилери менен параллелдери (2003-ж.)

Уйбат чаатасы (Хакасия)	Кыргыз уруулук энтамгалары
-------------------------	----------------------------

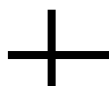
кыргыз тамга

адигине тамга

алакчын тамга (саруу)

кыпчак тамга

жаа тамга (бугу)

моңолдор тамга

көөкөр тамга (саруу)

жагалмай (моңолдор)

кушчу тамга

чолок туума (моңолдор)

багыш тамга

баарын тамга

моңолдор тамга

ак тери (саяк)

бугу тамга

туура тамга (сарттар)

баарын тамга

	 ай тамга (солго)
	 мундуз тамга
	 кырк уул (саруу)
	 каман шывакай (басыз)
	 өйдө чекти (саяк)
	 маматберек (басыз)
	 моңолдор тамга
	 кош тамга (муңгуш)
	 бөрү тамга (азык)
	 бөрү тамга (адигине)

Алдан матыр музейиндеги (Кызыл шары, Тува Республикасы) кыргыз жазуу эстеликтериндеги (VI-XIII кк.) энтамгалар жана алардын кыргыз уруулук энтамгаларындагы параллелдери

Алдан матыр музейи (Тува)	Кыргыз уруулук эн тамгалары
---------------------------	-----------------------------

моңолдор тамга

баарын тамга

бугу тамга

кушчу тамга

кош тамга (мугуш)

моңолдор тамга

керки тамга (басыз)

кыргыз тамга,

кыргыз тамга

алакчын тамга (саруу)

көөкөр тамга (саруу)

кыпчак тамга

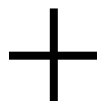
жагалмай тамга

адигине тамга

жедигер тамга

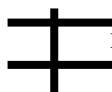
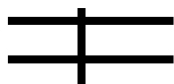
кыпчак тамга

мачак тамга (саруу)

найман тамга

кудайлат тамга

мундуз тамга

сурма тамга (бугу)

керки тамга (басыз)

X

X

кош тамга (мугтуш)

u

u

бөрү тамга (адигине)

Тува Республикасынын аймагындагы Эдигей суусуна жакын жерден табылган кыргыз эстеликтериндеги тамгалар

Кыргыз уруулук энтамгалары	Эдигей (Тува республикасы)
----------------------------	----------------------------

U

U

мундуз тамга

┌

┌

төбөт (саруу)

Y

Y

азык тамга

ƒ

ƒ

жагалмай тамга

Y

Y

кыргыз тамга

^

^

керки тамга (басыз)

Y

Y

бугу тамга

/

сурма тамга (саруу)

моңолдор тамга

алакчын тамга

баарын тамга

Пайдаланылган булактардын жана адабияттардын тизмеси:

- Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. -Фрунзе, «Илим», 1990. –345 с.
- Аристов Н.А.Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности. “Живая старина”.-Вып 3-4. СПб.:1894. - С.277-390.
- Аристов Н.А.Опыт выяснения этнического состава киргиз- казаков Большой Орды и кара киргизов на основании родословных сказаний и сведений... «Живая старина». -Вып. III-IV. СПб.:1894. – 346 с.
- Атаниязов С.Словарь туркменских этнонимов. -Ашхабад, «Гылым», 1988. -180 с.
- Батманов И.А.Язык енисейских памятников древнетюркской письменности. –Фрунзе, «Илим», 1959. -216 с.
- Боргояков М.И.Об одном древнейшем мифологическом сюжете его эволюции и отражении в фольклоре народов Евразии. //Вопросы древнейшей истории Южной Сибири. -Абакан, 1984. - С.172-184.
- Бутанаев В.Я.Этническая история хакасов XVII-XIXвв. -М.: 1990. -272 с.
- Бутанаев В.Я.,Бутанаева И.И. Эне-Сай кыргыздары:Фольклор жана тарых. (которгон О.К.Каратаев) -Б.:2002.-297 б.
- Бутанаев В.Я. Хакасские народные названия исторических памятников//Вопросы древней истории Южной Сибири. - Абакан, 1984.
- Вайнберг Б.И.,Новгородова Э.А. Заметки о знаках и тамгах Монголии //История и культура народов Средней Азии (древность и средневековье). -М.: «Наука», 1976. - С.66-74.
- Вайнштейн С.И. Тувинцы-тоджинцы: историко-этнографический очерк. -М., 1961. -216 с.
- Валиханов Ч.Ч. Собр. соч. –Алма-Ата, «Гылым», 1958. - 478 с.
- Длужневская Г.В.Памятники енисейских кыргызов в Туве (IX-XII в). –М., 1985.
- Зуев Ю.А. Тамги лошадей у вассальных княжеств//Новые материалы по древней и средневековой истории Казахстана. Труды ИИАЭ АН Каз.ССР. - Алма-Ата, 1960. - С. 94-40.

- Евтюхова Л.А. Археологические памятники енисейских киргизов -Абакан, 1948. -78 с.
- Каратаев О.К. Уруулук эн тамгалардын этникалык тарыхты иликтөөдөгү ролу//Вестник КГНУ. Общественные науки. –Б.: КГНУ, 1999. 87-94 беттер.
- Каратаев О.К. Кыргыздардын теги, келип чыгышы, этностук-маданий алакалары. –Б., КТМУ, 2013.
- Киселев С.В. Древняя история Южной Сибири. –М., 1951.-635 с.
- Кляшторный С.Г. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии.-М.:«Наука»,1964. - 220 с.
- Кошгарий Махмуд. Девону лугат ит-тюрк. Индекс-словарь. -Ташкент, 1967. - 456 с.
- Краткая история уйгуров. – Алматы, 1991.
- Ксенофонов Г.В. Урангхай-сахалар. Очерки по древней истории якутов. Якутск, Т. 1-2. 1992.
- Кузеев Р.Г. Происхождение башкирского народа. М.:«Наука», 1974. - 570 с.
- Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. М.; Л., 1959;
- Малтаев К.Ж. Сулайман-Тоо – древнейший поднебесный храм в Центральной Азии. -Ош, 2000. -152 с.
- Ольховский В.С., Яценко С.А. О знаках тамгах из святилища Байте III на Устюрте//Археология, палеоэкология и палеодемо-графия Евразии. -М.: «Геос», 2000, -С. 293-314.
- Памятники др.-тюркской письменности Тувы. Вып. I-III, 1963
- Проп В.Я. Фольклор и действительность. -М.: «Наука», 1976.-147 с.
- Рашид ад-Дин. Сборник летописей. Т. I. Кн. I. -М., 1952. -145 с.
- Радлов В.В. Из Сибири. Страницы дневника. -М., 1989.-749 с.
- Ремпель А.И. Искусство Среднего Востока. -М.: «Наука», 1978.-145 с.
- Симченко Ю.Б. Тамги народов Сибири XVII века. -М., 1965. -230 с.

Проф. Каратаев О.К.